

Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu, 18–19 Kasım 2005 Bursa

XX. yüzyılın en seçkin ilim adamlarından biri sayılan, düşünce ve eserleri değişik ülkelerde sempozyumlara konu olan Muhammed Hamîdullah, 18–19 Kasım 2005 tarihlerinde Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ile Bursa İl Müftülüğü'nün ortaklaşa düzenledikleri, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*yla bir kez daha ilim çevrelerinin gündemine geldi. Çok değerli ilim adamlarının katılımıyla gerçekleşen sempozyumda Muhammed Hamîdullah'ın hayatı, kişiliği, fikir ve eserleri birçok açıdan ele alındı. Sempozyumda ayrıca ders ve konferanslarına katılarak Hamîdullah'ı tanıma fırsatı bulan bazı ilim adamları, ona dair bazı hatıra ve düşüncelerini hazirün ile paylaştılar.

Sempozyumun açılış konuşmaları Bursa İl Müftüsü Ahmet Zeki Elturan, UÜ İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Hüseyin Algül ve DİB Başkan Yardımcısı Prof. Dr. İzzet Er tarafından yapıldı. Konuşmalarda böyle ilmi toplantıların ehemmiyeti dile getirildikten sonra Hamîdullah'ın faaliyet ve eserleriyle önemli bir ilim ve aksiyon adamı olduğu vurgulanarak sempozyumun ilk oturuma geçildi.

Prof. Dr. Osman Çetin'in başkanlığını yaptığı oturumun ilk tebliği, Doç. Dr. Çağfer Karadaş tarafından sunuldu. "*Hindistan'da Muhammed Hamîdullah'a Kadar İslâmî Düşüncenin Gelişim Süreci*" adlı tebliğinde, Sayın Karadaş, Hamîdullah'ın doğduğu ve ilk eğitimini aldığı coğrafya üzerinde durarak, bölgenin bin yıllık bir İslâmî geçmişe sahip olduğunu belirtti. Tebliğde ayrıca bu toprakların Ebû Musa el-Eş'arî eliyle İslâm'la tanıştığı, sûfilerin ve birçok ilim adamının yanında Gazneli Mahmud gibi Müslüman idarecilerin de İslâmlaşma sürecindeki katkılarına işaret edildi. Tebliğde, dinî ve siyasi çatışmaların hiç eksik olmadığı bu bölgede, 'dîn-i ilâhî projesi' ile Ekber Şah; 'eklektik düşüncesi' ile de Dârâ Şükûh'un faaliyetlerine rağmen saf ve sahih bir İslâm inancının bugüne kadar gelebilmesi için mücadele eden İmam-ı Rabbanî, Şah Veliyullah Dihlevî, Muhammed İkbâl gibi birçok ilim adamının yetiştiği ve bu coğrafyanın Muhammed Hamîdullah'ın da kalp ve zihin dünyasının oluşumunda etkili olduğu vurgulandı.

Bu oturumun ikinci tebliği ise, "*Muhammed Hamîdullah'ın Hayatı ve Eser-*

leri" adı ile Dr. M. Kamil Yaşaroğlu tarafından sunuldu. Burada, Hamîdullah'ın 19 Ocak 1908'de Hindistan'ın Haydarâbâd'da dünyaya geldiği, babasının Haydarâbâd Nizamlığı başmüftülerinden Ebû Muhammed Halilullah olduğu ve ailesinin köklü bir ilmi geleneğe sahip olduğu belirtildi. Tebliğde ayrıca Hamîdullah'ın ilk dinî bilgilerini ailesinden aldığı, Câmia Nizâmiyye'de eğitim gördüğü, 1924 yılında Osmanîye Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olup, Devletler Hukuku Anabilim Dalı'nda İslâm devletler hukuku (siyer) ile modern devletler hukukunun birbirine muâdil oluşu hakkında önce bir bitirme tezi, akabinde yüksek lisans tezi hazırladığı, daha sonra da burslu olarak Almanya'nın Bonn şehrindeki Rheinische Friedrich-Wilhelms Üniversitesi'nde İslâm devletler umûmî hukuku alanında doktora öğrenimine başladığı, 1933 yılında İslâm devletler hukukunda tarafsızlık konulu tezini; 1935 yılında da Paris Sorbonne Üniversitesi'nde ilk dönem İslâm diplomasisi hakkında hazırladığı ikinci doktora tezini başarıyla savunduğu belirtildi. Yaşaroğlu tebliğinde ayrıca, Hamîdullah'ın Haydarabad Devleti'nin bağımsızlığı ve Pakistan Devleti'nin ilk anayasası ile ilgili yaptığı faaliyetlerle, ilmi çalışmalarının yanı sıra siyasi çalışmalara da ehemmiyet verdiğini, Hindistan Devleti tarafından pasaportu iptal edilince Fransa'da vatansız statüsünde kaldığını dile getirdi. Hamîdullah, Paris Bilimsel Araştırmalar Milli Merkezi'nde (CNRS) yürüttüğü akademik çalışmalarının yanı sıra, Paris Camii'ndeki Cuma dersleri ve Avrupa Müslümanları Dostluk Derneği ve Fransa Müslüman Öğrenciler Derneği'nde yaptığı haftalık konuşmalar ile misyon ve aksiyon adamı olduğunu gösterdi. Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın teklifi üzerine 1952 yılından itibaren 25 yıl boyunca Türkiye'nin değişik üniversitelerinde misafir profesör sıfatıyla dersler veren Hamîdullah, 17 Aralık 2002 Salı günü ABD'de hayata gözlerini yumdu. Yaşaroğlu, tebliğinin sonunda Hamîdullah'ın nezaketi, alçak gönüllülüğü ve dindarlığı ile tanındığını, yaklaşık elli yıl boyunca Paris'te asansörü bulunmayan beş katlı eski bir binanın çatı katında yaşayarak ve eserlerinden dolayı hiçbir şekilde telif ücreti veya kendisine sunulan yüklü para ödülleri almayarak zahidâne ve bekâr bir hayat yaşamayı tercih ettiğini; Arapça, Urduca, İngilizce, Fransızca ve Almanca'nın yanı sıra Hintçe, Farsça, Türkçe, İtalyanca ve Rusçaya da vâkıf olup Endonezya ve Tayland dillerini öğrenmek için dersler aldığını ve yaklaşık 40 civarında kitap, 700 civarında makale kaleme alan velûd bir ilim adamı olduğunu belirtti.

Bu oturumunun üçüncü tebliği ise Doç. Dr. Abdülhamit Birişik'in sunduğu "*Muhammed Hamîdullah'ın Yetiştigi ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar*" başlıklı çalışma idi. Tebliğde Birişik, özetle; Hamîdullah'ın ilim geleneğine sahip bir aileye mensup olduğunu, ilk eğitimini babasından aldığını, ortaokul ve lise ayarında bir okul olan Haydarâbâd Dârülülûm'undan mezun olup 1923'de Matric (Lisans dengi) imtihanını verdiğini, Câmia Nizâmiyye'de 1 yıl okuyup 1924 yılında Mevlevî Fâzıl diploması (Yüksek Lisans muâdili) olarak mezun olduğunu ve aynı yıl başladığı Osmâniye Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde lisans ve yüksek lisans eğitimini tamamlayıp hukuk alanında LL.B

(master doktora arası) eğitimini tamamladığını ifade etti. Tebliğde ayrıca Hamîdullah'ın Osmâniye Üniversitesi tarafından doktora yapmak üzere Almanya'ya gönderildiği(1931), Almanya'nın Bonn şehrindeki Friedrich Wilhelm Ren Üniversitesi'nde Hukuk Doktorasını (D. Phil) 9 ayda tamamlayıp (1933) Paris'deki Sorbon Üniversitesi'nde Edebiyat Doktorası (D. Lit.) yaptığı (1935) ve aynı yıllarda ünlü şarkiyatçı Louis Massignon'un College de France'daki derslerine katıldığı dile getirildi. Birışık tebliğinde Hamîdullah'ın kuruluşunda görev aldığı ve/veya çalıştığı kurumları şu şekilde sıraladı: Kuruculuğunu yaptığı Meclisü İhyâ'î'l-Ma'ârifî'n-Nu'mâniyye (1929), asistanlık yaptığı Câmia Osmâniye Hukuk Fakültesi (1931), Avrupa muhabirliğini yürüttüğü üç aylık *Islamic Culture* adlı İngilizce dergi (1932-1933), muhtelif görevlerde bulunduğu ve 80'i aşkın yazının yayınlandığı *Meârif* dergisi (1931-1994), öğretim üyeliği yaptığı Osmanîye Üniversitesi İslâm İlâhiyatı Fakültesi (1935-1945) ve Hukuk Fakültesi (1945-1948), Haydarabad Nizamlığı'nın bağımsızlığı için kurduğu ve faaliyetlerde bulunduğu Society Hyderabad Libération isimli dernek (1948), kuruluş aşamasında katkıda bulunduğu Cenevre Centre Islamique de Genève adlı ilim merkezi (1950), Yönetim Kurulu üyeliğini üstlendiği el-Meclisü'l-İlmî'nin Karaçi şubesi, araştırmalarını yürüttüğü Fransa'da Centre National de la Recherches Scientifiques (1954-1978), kurucuları arasında bulunduğu ve uzun süre dersler verdiği Paris İslâm Kültür Merkezi ve Paris Merkez Camii. Ayrıca kuruluşuna katkı sağladığı Association des Etudiants Islamiques de France (1963) ve çeşitli faaliyetlerde bulunduğu France-Islam Friendship Association, uzun süre yayımladığı *France Islam* dergisi, 1952-1977 yılları arasında Türkiye'de misafir öğretim üyesi vasfıyla dersler ve ilmi konferanslar verdiği muhtelif üniversiteler.

Sempozyumun, Prof. Dr. Erol Ayyıldız tarafından yönetilen II. oturumunda ise Hamîdullah'ın ilmî yönünün ele alındığı üç tebliğ sunulmuş olup, bunların ilki, Doç. Dr. İbrahim Hatiboğlu'nun "*Bir İslâm Araştırmacısı ve Hadîşçi Olarak Muhammed Hamidullah*" başlıklı çalışmasıdır. Hatiboğlu tebliğinde "Hamîdullah'ın, hakkında konuşulup tartışılan değil, yaşanmak için tetkik edilen bir İslâm ve ilim zihniyetine sahip olduğunu, geliştirdiği ilimler üstü yöntem ve yaklaşım biçimini araştırmalarında uyumlu bir bütünlük içinde kullandığını, böylece, çağdaşlaşma problemleri ile boğuşan modern entelektüelin Müslüman kalarak Doğu-Batı çatışmasını aşıp, klâsik kaynaklarıyla barışık olması ve onların karşısında öz güvenini kazanması için gerekli adımları attığına işaret etti. Bu yöntem sayesinde o, İslâmî ilimleri, müsteşriklerin anladığı gibi tarihte kalmış, geçerliliği olmayan ilimler olarak algılamak ve sadece araştırma nesnesi olarak görmek yerine, dinamik din anlayışına paralel biçimde, yaşayan ve yaşatılması gereken bir canlı gibi algılamıştır.

Hamîdullah'ın, eserlerinde son derece sade bir üslup kullandığı, tetkiklerini ayrıntıya girmeden yaptığı, bilgiyi ilk kaynağından alarak ve bizzat yerine giderek elde ettiği, İslâmî kaynaklara ve geçmiş âlimlere güven duyduğu, ilimlere ve kaynaklara inşâî bir yaklaşım sergilediği dile getirilen tebliğde, Hamîdullah'ın

ifadelerinde temkinli bir dil kullandığı ve aklî tahlillere başvurduğu ve yine onun şarkiyatçılardan, çağdaşçı düşünür ve selefi yaklaşım yanlılarından istifade ve onlarla iletişimde teslimiyetçi bir duruş yerine seçmeci ve ihtiyatlı bir tavır sergilediği ifade edildi. Tebliğde Hamîdullah'ın bazı fikirleri şu şekilde dile getirildi: "Kur'an gibi Sünnet de Müslümanlar için bağlayıcıdır. Hadisler; Kur'an'ın beyânı, tafsilî, teşrihi ve tekmîli kabilinden pek çok bilgiler sunduğu gibi, Kur'an'ın sükût ettiği durumlarda yeni hükümler de getirebilir. Hz. Peygamber'den kalma hadis sayısı, tekrarları hariç yirmi binden fazladır. Hadislerdeki kaynak gösterme yöntemi modern dönem akademik eserlerdeki kaynak gösterme usûlünden çok daha ileridir." Ayrıca tebliğin sonunda, erken dönem hadis kaynaklarından biri olan ve kaybolduğu sanılan Sa'îd b. Mansûr'un *Sünen*'inin neşrine önayak olan Hamîdullah'ın *Sahîfe-i Hemmâm b. Münebbih*'i neşriyle de ilk dönemlere ait verilerin aktarılmasında şifâhî rivâyetlerin tek yöntem olmadığını ispat ettiği ve şarkiyatçılardan hazırlanan Fransızca Buhârî tercümesine ve *Concordance*'a yönelik ciddi eleştiriler getirdiği belirtildi.

II. oturumun ikinci tebliği ise "*Muhammed Hamidullah'ın İslâm Hukuku ve Devletler Hukuku Çalışmaları*" başlığı ile Prof. Dr. Ahmet Yaman tarafından sunuldu ve burada Hamîdullah'ın İslâm hukukuna ait düşünceleri yer yer örnekler verilerek dile getirildi. Yaman, özetle, Hamîdullah'ın, Kur'an ve Sünnet'te somutlaşan fikhî çözümlerle asla yerel ve tarihsel olamayacağı, aksine evrensel ve tarih üstü bir vasfa sahip bulunduğu, İslâm hukukunun insanın hem bedenî hem de ruhî yönüyle ilgilendiği, bu yönlerden birini diğeri lehine terk etmediği için bütüncül ve kuşatıcı bir hukuk sistemi olduğu ve insanların tesis ettiği kanunlarda rastlanmayan bir yaptırım gücüne sahip olduğunu savunduğu, her ne kadar kanun koyucu Allah ise de onu yorumlama ve uygulamanın insana bırakıldığı, ayrıca eski hukukçuların hüküm ve görüşlerinin hukukçular tarafından yeniden gözden geçirilmesinin mümkün olduğu görüşünde olduğunu ifade etti.

Ayrıca, Hamîdullah'ın, Müslümanların hukuk ilmine birçok katkısının olduğunu, hukuk metodolojisinin, ilk yazılı anayasanın ve ilk devletler hukukunun Müslümanlar tarafından geliştirildiğini, yine Müslümanların ruhî-manevî olgunlaşma için de ilkeler ve hükümler belirlediklerini, vergilerin tarh, tahakkuk ve sarfını kurala bağlayıp bütçe ilkelerini tespit ettiklerini, hukuk felsefesine ve hukuk tarihinde '*niyet*' kavramına ilk defa onların yer verdiklerini söylediği, belirtildi. Yaman, "Bana kalırsa, Roma hukukunun İslâm hukukuna yardımı, İslâm hukukunun, gelişmesini yabancı kaynaklara borçlu olan kısmının yüzde birini dahi teşkil etmez." diyen Hamîdullah'ın, İslâm Hukukunun Roma hukukundan devşirme bir hukuk olduğunu iddia eden müsteşriklere karşı, eserlerinde ikna edici deliller sunduğuna da işaret etti. Son olarak tebliğde, Hamîdullah'ın, tarihî olayların akışından veya Kur'an âyetlerinin bağlamından hüküm çıkardığı ve bu yöntemle, kör bir kişinin devlet başkanı olabileceği veya kadınların da namazda imamlık yapabileceği kanaatine vardığı dile getirildi.

Bu oturumun son tebliği ise Dr. Mehmet Emin Maşalı'nın sunduğu “*Muhammed Hamîdullah'ın Kur'ân ve Kur'ân Tarihi Çalışmaları*” başlığını taşımaktadır. İlk olarak Hamîdullah'ın *Le Saint Coran* isimli Kur'ân tercümesi üzerinde durulan ve daha sonra onun Kur'ân tarihine ilişkin araştırmaları hakkında bilgi verilen tebliğde, Hamîdullah'ın, Kur'ân'ın diğer dillere tercümesinin bir zorunluluk olduğunu ve ilk Kur'ân tercümelerinin Hz. Peygamber zamanında yapıldığını, ayrıca mütekâmil ilk Kur'ân çevirisinin yaklaşık h. 345 senesinde gerçekleştirildiğini belirttiği dile getirildi. Tebliğde Hamîdullah'ın, Fransızca Kur'ân çevirileri geleneğini tetkik ederek pek çok noksanlarını gördüğü ve bu amaçla *Le Saint Coran*'ı (Aziz Kur'ân) kaleme aldığı belirtildi. Maşalı'ya göre Hamîdullah'ın Kur'ân tercümesinde, kelimeler ve terimler, nüzül dönemindeki delâletlerine uygun şekilde anlamlandırılmış, terimsel anlamdan öte lügavî anlamın verilmesi ve okuyucunun bilincinin bu aslî manaya sevk edilmesi amaçlanmış, nüzül dönemindeki lisânî örf esas alınmış, Kur'ân birbirinden bağımsız pasajlar olarak değil, parçaları birbiriyle bağlantılı bir bütün olarak değerlendirilmiş, Kur'ân'ın nüzûlüne şahit olan o günkü Arap toplumunun muhiti, mantık yapısı, ihtiyaçları ve alışkanlıkları nazarı itibara alınmıştır. Maşalı'ya göre meâl-tefsir türü bir tercüme olan *Le Saint Coran* ile başta Fransızlar olmak üzere Batılılara ve muhacir Müslümanlara İslâm'ı anlatma ve öğretme amaçlanmıştır. Bu nedenle Kur'ânî kavramlar anlamlandırılırken en başta Batılı insanın nesnel dünyasına ilişkin müteârefleri dikkate alınmasına rağmen, tercümede Kur'ân metnine sadık kalınmış ve 'harfi tercüme' esas alınmıştır. Ayrıca Hamîdullah, klâsik tefsirlerdeki izah ve yorumlara fazla atıfta bulunmamış, fıkıh ve bilhassa tarih birikimini mealdeki tefsir notlarına yansıtmış, kelâmî konularla ilgili âyetlerde çok bariz bir şekilde Ehl-i sünnet'e mensubiyetini yansıtmış, yer yer isim vermeksizin mutasavvıflara ait izahlara temas ederek işârî, hatta bâtinî yorumlara yer vermiş, rasyonalist izahlarda bulunmuş ve ayrıca kıraat farklılıklarını nadiren de olsa bir yorum enstrümanı olarak kullanmıştır.

Hamîdullah'ın Kur'ân tarihi ile ilgili fikirlerine de değinilen tebliğin sonunda, bu alandaki çalışmalarıyla daha ziyade onun, Batılılara, Kur'ân'ın metinleşme tarihine, dilsel ve üslûpsal temel özelliklerine dair sağlıklı bilgi aktarmayı, Kur'ânî öğretilerin modern değer ve normlarla çelişmediğini ortaya koymayı ve onların savunusunu yapmayı amaçladığının altı çizildi. Yine bu amaca binaen “Kur'ân'ın üslûp özellikleri”, “İsrailîler'le ilgili bilgiler”, “İslâm'ın hayat anlayışı ve telâkkisi”, “Kur'ân-ı Kerîm'de kadın”, “kölelik”, “Kur'ân'daki gerçekler (veriler) çerçevesinde Hz. Muhammed'in hayatına kısa bir bakış” gibi Kur'ân tarihi çalışmalarında yer verilmeyen konuları da ele aldığı dile getirildi.

Prof. Dr. A. Saim Kılavuz'un başkanlığındaki III. oturumda da üç tebliğ sunuldu. Doç. Dr. Adem Apak'ın sunduğu birinci tebliğin başlığı “*Bir Siyer Müellifi Olarak Muhammed Hamîdullah*” idi. *İslâm Peygamberi* adlı eseriyle ülkemizde bir İslâm tarihi uzmanı olarak bilinen Hamîdullah'ın bu alanda kaleme aldığı başka eserlerinin de bulunduğunu belirten Doç. Dr. Apak, onun bu alana kazan-

dırdığı bakış, metot ve yaklaşım tarzlarının büyük önem arz ettiğini dile getirdi. Apak'a göre bu yeniliklerin başında, şahsî gözlem metodunun kullanılması, Hz. Peygamber (s.a.v) odaklı ele alınan siyer çalışmaları yerine çok daha geniş çerçeveli yaklaşım sergilenmesi, menkıbevi üslûbun yerine olayların rasyonel bir şekilde ele alınıp akli izahlarla açıklaması, zamanımızdaki ilim tasniflerine göre kültür ve medeniyet tarihi konularına dâhil edilebilecek siyer bahislerine yer verilmesi ve en önemlisi ise Hz. Peygamber'i (s.a.v.) mucize boyutundan ziyade, insanî yönünün ve getirdiği dinî öğretinin öne çıkarılmasıdır. Tebliğde son olarak Hamîdullah'ın siyer alanına önemli açılımlar ve alternatif bakış açıları kazandırdığı, yeni çalışmaların öncüsü ve araştırmacıların ilham kaynaklarından biri olacağı belirtilerek ikinci tebliğ geçildi.

İkinci olarak “*Muhammed Hamîdullah'ın Tarih ve İslâm Tarihi Metodolojisi Anlayışı*” başlıklı tebliğinde Dr. Casim Avcı, Hamîdullah'ın İslâm tarihi alanında en çok üzerinde durduğu ve uzmanlaştığı dönemin Hz. Peygamber dönemi olduğuna ve Hamîdullah'ın başarısının temelinde onun bilgi birikiminin yattığına dikkat çekti. Avcı'ya göre O, İslâm geleneğinde birçok örneğine rastladığımız çok yönlü İslâm âlimi tipinin geçen asırdaki en önemli temsilcisidir. Onun İslâm tarihine ilgisi bir Müslüman olarak şahsî merakının yanında Devletler Hukuku ve İslâm'da Devlet İdaresi konularını incelerken bu ilme duyduğu ihtiyacın bir sonucudur. Hamîdullah'ın disiplinler arası çalışması, birçok ülkede araştırmalar yürütmesi, gerekli olan Doğu ve Batı dillerini bilmesi, ele aldığı konuyu geniş perspektifle incelemesi ve ihtiyaç duyduğu yan disiplinlerden de yararlanması onu başarılı bir İslâm tarihçisi kılmıştır. Tebliğde ayrıca, Hamîdullah'ın temel kaynakların yanı sıra üzerinde çalıştığı konu ile ilgili modern çalışmaları da göz önünde bulundurduğu, metni kompoze ederken okuyucunun, tarihçilikte başlıca anahtar rolü oynayan kim, ne, nerede, ne zaman, niçin ve nasıl sorularının cevabının bulunabileceği şekilde konuları ifade etmeye gayret gösterdiği ve eserlerinde sosyal tarih yaklaşımının güzel örneklerini sergilediği belirtildi. Hamîdullah'ın çalışmalarında kronoloji ve nesî ilmi yanında, laboratuvar tetkiklerine de başvurduğunu belirten Dr. Avcı, Hamîdullah'ın, eserlerinde düştüğü hatalara bazı örnekler vererek tebliğini bitirdi.

Bu oturumun son tebliğini ise Doç. Dr. Bülent Şenay sundu. “*Muhammed Hamîdullah'a Göre İslâm ve Diğer Dinler*” başlıklı tebliğinde Şenay, Hamîdullah'ın İslâm Tarihi hakkındaki değerlendirmelerinin dahi karşılaştırmalı dinler tarihi çerçevesinde bir farkındalık, duyarlılık ve tahlil içerdiğini, Hamîdullah'ın, ‘Brahmanizm, Musevilik, Zerdüştilik, Hıristiyanlık varken, neden yeni bir din’ sorusunu irdelediğini, bu sorunun cevabını ararken diğer dinlere dair çalışmalar da zorunlu olarak başvurduğunu vurguladı. Tebliğde Hamîdullah'ın, Kur'ân'da geçen ‘zübürîl-evvelîn’ ifadesi ile Hintlilerin kitaplarının kastedilmiş olabileceğine inandığı ve bu kanaatini de, ahir zamanda çölde bir adamın doğacağı, annesinin isminin ‘güvenilir’, babasının isminin ‘Allah'ın kulu’ olacağı, o adamın kendi memleketinden göç ederek kuzeydeki bir beldeye yerleşeceği, daha sonra on bin

kişi ile doğduğu şehri fethedeceğinin *Puranalar*'da ifade edilmesine dayandırdığı ve Brahmanizm'in ilahî menşeli bir din olabileceği kanaatine sahip olduğu belirtildi.

Şenay, Hamîdullah'ın Sabiilik'in Hz. Nuh'un dinine dayandığını, Kur'ân-ı Kerim'deki (22/17) ifadesinden hareketle Mecûsilik'in ehli kitap kabul edilmesi gerektiğini düşündüğünü, ayrıca *Saosyant* adında bir son uyarıcıyı müjdelediğinden hareketle Zerdüş'tün, diğer peygamberlerin tebliğ ettiği iman esaslarını öğrettiğini, dolayısıyla onun da bir peygamber olabileceğini, ancak Kur'ân'ın Budizm'i doğrudan muhatap almadığını söylediğini ifade etti. Tebliğin son bölümünde ise Hamîdullah'ın Tevrat'ın Hz. Mûsâ'ya izafe edilen *Eski Ahid*'in sadece bir bölümü olduğu, kitapların üç-dört kez yakılan orijinal metnin bakiyeleri olduğu, nasıl ve kim tarafından ihya edildiklerinin bilinmediği ve *Zebur*'un da *Tevrat* ve *İncil* gibi bağımsız bir kutsal kitap olduğu kanaatini taşıdığı dile getirildi. Ayrıca Hamîdullah'a göre Hz. İsa'nın Hz. Mûsâ'nın şeriatını tamamlamak üzere gönderildiği, Hıristiyanlık denilen bir müstakil dinin Pavlus ile ortaya çıkmasıyla Musevî köklerinden koptuğu ifade edildi.

Sempozyumun "*Hatıralarla Muhammed Hamîdullah*" adlı son oturumunda ise Hamîdullah hocadan istifade etmiş ilim adamları söz aldı. Prof. Dr. Mehmet Ali Sönmez'in başkanlığını yürüttüğü oturumda ilk sözü, Hamîdullah'ı yakından tanıyan, hocanın bazı eserlerini dilimize kazandıran ve Türkiye'deki ders ve konferanslarında onun mütercimliğini yapan Prof. Dr. Salih Tuğ aldı. Hamîdullah'a ait çanta, sabun, ayna, elbise askısı vb. bazı özel eşyalarını da getirerek sempozyuma renk katan Tuğ, Hamîdullah'ın özel yaşamına ve kişiliğine dair bilgiler verdi. Hamîdullah'ın cılız bir vücuda sahip olmadığını, aksine atletik bir vücudunun olduğunu, söylendiği gibi çok az yemek yemediğini ve fotoğraf çektirmekten hoşlanmadığını belirten Tuğ, sözlerini, Hamîdullah hocanın konteynerlerle Amerika'ya götürdüğü yazma eserlerinin ve özel notlarının tasnif edilerek yayınlanmasının gerekliliğine dikkat çekerek bitirdi.

Daha sonra sözü, 1959'da İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünün İslâm Araştırmaları Merkezinde salı ve cuma günleri verdiği derslere katılan ve bu sayede Hamîdullah Hocayı tanıma imkânı bulan Prof. Dr. Ali Osman Koçkuzu aldı. "Hoca bizlere birçok konuda yol göstermiş, kimliğimizin teşekkülüne etki etmiş ve şahıslarında iyi bir Müslüman'ı ve büyük bir âlim zatı gösterdi." diyen Koçkuzu, Hamîdullah'ın tasavvufî eğitime sahip olduğunu, ama bu yönünü ön plâna çıkarmaktan kaçındığını dile getirdi. Koçkuzu, Hamîdullah'ın Edebiyat Fakültesinde ders verdiği yıllarda hafif kırılmış bıyıklara, asker tıraşı gibi kısa siyah saçlara, güzel bir enbiya sakalına, çok güzel ve canlı gözlere ve ince bir yüzde bunların meydana getirdiği tenasüp ve güzelliğe sahip olduğunu dile getirerek sözlerini nihayetlendirdi.

Sözü daha sonra Prof. Dr. Mustafa Fayda olarak Hamîdullah'ı Fransa'da tanıdığını ve birçok Müslüman öğrenci gibi kendisinden çok istifade ettiğini dile getirdi ve bazı hatıralarını dinleyiciler ile paylaştı. Prof. Dr. Fayda'dan sonra sözü

Prof. Dr. Şerafeddin Gölcük de, Hamîdullah ile tanışmaları ve onun Paris'teki faaliyetleri hakkında bilgi verdikten sonra ona dair izlenimlerini şu şekilde dile getirdi:

"Hocamızın eşi yoktu, çocukları yoktu, eşyası yoktu, evi yoktu. Onun bütün meşguliyeti kitaplar, okumak, yazmak, ders ve konferans vermekten ibaretti. Günlük yemek ihtiyacını, gördüğümüz kadarıyla, sadece 1-2 litre süt karşılıyordu. Özel sohbetlerinde, sadece Türkiye'de birkaç lokma et yiyebildiğini söylemişti. Hoca'nın elbise derdi de yoktu. Onun paltosunu, kısa paçalı pantolonlarını, ceketini, biri gri, diğeri kahverengi iki adet kalpağını çok iyi tanırdık. Daima tertemiz beyaz gömlek giyerdi. Kendi işlerini kendisi görür, hiç kimseye asla külfet olmazdı."

Hâtırat oturumunda son olarak söz alan Prof. Dr. Süleyman Uludağ ise, Hocanın ismini ilk defa 1950'li yıllarda Çorum İmam Hatip Okulu'nda talebe iken duyduğunu, Türkçeye tercüme edilen birkaç eserini okuyup etkilendiğini dile getirdikten sonra sözlerine şöyle devam etti:

"1970 yılının Kasım ayında Kayseri Yüksek İslâm Enstitüsü'nde göreve başladığımda bazı arkadaşlarla birlikte Rahmetli Muhammed Hamîdullah'ı buraya konferans vermesi için davet etmiştik. Rahmetli teklifimize olumlu cevap verince biz de bunu ilân etmiştik. Her yerde olduğu gibi, az sayıda da olsa rahmetlinin konferansının Müslümanlara zarar vereceği inancında olanlar hemen aleyhte bir propaganda kampanyasına giriştiler ve aslı astarı olmayan haberler ve dedikodular yaymaya başladılar. Hamîdullah Bey miracı inkâr ediyormuş, mezhepsizmiş, eserine, İslâm Peygamberi demek suretiyle âlemlere rahmet olarak gönderilmiş olan Allah Resûlünün yetki ve faaliyet alanını daraltıyormuş vs. Her büyük âlim gibi rahmetli Hamîdullah da bundan payına düşeni almıştır."

Prof. Dr. Uludağ, tasavvufun fakr, zühd, vera, takva, tevekkül, rıza demek olduğunu ve bu niteliklerin hepsinin Hamîdullah Beyde mevcut bulunduğunu söyledikten sonra konuşmasını şöyle bitirdi:

"Üç değerli büyük hoca ve âlimle tanıştım; biri Hintli Muhammed Hamîdullah, ikincisi Bosnalı Muhammed Tayyib Okıç ve üçüncüsü de Faslı Arap Muhammed Tavit Tanci. Biri Asyalı, diğeri Avrupalı üçüncüsü Afrikalı. Ben o nur yüzlü esmer Hintli'ye hayranım. İmanına da, ihlâsına da, takvâsına da, zühdüne de, fakrına da, ilmine de, irfânına da. Aziz ruhu şad olsun."

Kapanış konuşmasını yapmak üzere söz alan UÜ İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Hüseyin Algül, bu etkinliğin gerçekten faydalı olduğunu belirterek, tertip heyeti, tebliğci ve konuşmacılara şükranlarını ifade etti.

Salih KUMAŞ,

UÜ İlahiyat Fakültesi, BURSA